

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЕКСПЕДИЦІЙНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА В БАШКОРТОСТАНІ

В статті показано обставини, основні етапи, внесок окремих науковців у розвиток експедиційного українознавства в Республіці Башкортостан. Поступальне формування багаточисельного анклаву українського населення на Південному Приураллі протягом XVIII–XX ст. розглядається як важливий фактор, що викликав активний науковий інтерес до історії та культури українців у регіоні. Виділено шість послідовних етапів, співвіднесених між собою за проблемно-тематичним принципом. Приділено увагу значенню фольклорно-етнографічних джерел для реконструкції комплексу матеріальної та духовної культури українців Башкортостану.

Ключові слова: анклав, ареал, польові дослідження, традиційна культура, україністика, експедиційне українознавство.

Один із найбільш великих анклавів українського населення в Росії склався у Південному Приураллі – історико-географічному регіоні, що охоплює території сучасних Республіки Башкортостан та Оренбурзької області. У результаті декількох хвиль переселенського руху, який розпочався в першій половині XVIII ст. чисельність українців у регіоні за переписом 1939 р. досягла найвищого показника – більше 250 тис. осіб. Комплекс традиційної української культури, принесений переселенцями і у значній мірі засвоєний їхніми нащадками, зберігався у різних сферах життя у відносно цілісному вигляді аж до рубежу 1960–1970-х рр., коли розпочалась його деформація під впливом активних процесів асиміляції, урбанізації, зростання кількості змішаних шлюбів та ін. Деякі елементи української культури можна простежити і сьогодні, наприклад, у зовнішньому вигляді сіл, заснованих у різний час вихідцями із України (у тому числі з Подільської губернії), у обрядах та мові їх мешканців.

У другій половині XIX ст. з'являються перші наукові публікації, присвячені історії та культурі українців Оренбурзького краю (окрему Уфимську губернію створено у 1865 р.). По мірі розвитку історичної науки, підготовки фахівців у різних областях знань, робота в архівах та бібліотеках стала доповнюватися польовими дослідженнями. Найбільш широко така діяльність була розгорнута на території Башкортостану, де практика експедиційного вивчення українців мала визначені хронологічні перерви, проте на тривалий час не припинялась ніколи. Зважаючи на актуальність та наукову цінність отриманих результатів, у даній статті історія експедиційних досліджень виступає самостійним об'єктом історіографічного узагальнення. До деяких сторінок історії польових досліджень українців Башкортостану звертались уфимські науковці В.Я. Бабенко [1, с. 8-9; 2] та Ф.Г. Ахатова [3; 4, с. 26-43; 5, с. 3-40]. Разом з тим, системний аналіз підсумків проведеної роботи ще не здійснювався. Виходячи зі стану проблеми, мета статті – виділити та обґрунтувати послідовні етапи в розгортанні експедиційної роботи з вивчення українського населення на території Башкортостану, показати спадкоємність між етапами, отримані основні наукові результати та можливі напрямки подальших досліджень. На основі наукових публікацій, щоденникових матеріалів, музейних та особистих колекцій доцільно виділити шість етапів у розвитку експедиційного українознавства в Башкортостані.

Перший етап припадає на другу половину XIX ст., коли первинне збирання фольклорно-етнографічного матеріалу проводилося непрофесійними ученими. Наприклад, в 1860–1880-х рр. записи і публікації слов'янського фольклору проводив музикознавець та краєзнавець Р.Г. Ігнат'єв, який здійснював поїздки, у тому числі, по селах Белебеївського повіту Уфимської губернії, де сформувався один з ареалів компактного проживання українців. В Уфі, де Р.Г. Ігнат'єв проживав з 1865 р., ним була написана опера на українську тему – «Запорожці», проте доля цього твору невідома. Вказівка на пам'ятки українського фольклору Південного Уралу зустрічаються у творчості музиканта, подвижника і збирача народних пісень С.Г. Рибаківа, який в одній із своїх праць 1895 р. в якості прикладу впливу слов'янської пісенної традиції на місцеве башкирське населення привів пісню «Як за гаєм, гаєм». Зазначені автори спеціально не вивчали українську культуру і побут, але зробили кілька цікавих спостережень, насамперед, щодо взаємодії з іншими національними традиціями. Робота, проведена у другій половині XIX

.....
ст., незважаючи на свою фрагментарність і вибірковість, відкрила невідомі до тих пір дослідницькі напрями та теми, показала потенційно широкий обсяг джерел.

Другий етап припадає на початок радянського періоду – 1920–1930-і рр., коли було докладено зусиль для проведення перших дійсно фахових наукових досліджень в експедиційній формі під керівництвом запрошених фахівців із провідних наукових центрів СРСР. У 1929–1930-х рр. на території Башкирії працював загін комплексної Башкирської експедиції Академії наук СРСР під керівництвом ленінградського етнографа О.С.Бежковича, який вивчав традиції землеробства та матеріальну культуру різних народів Башкирії. Загалом було обстежено понад 60 населених пунктів, де проживали представники 9 національностей, в тому числі, українці в моноетнічних та змішаних російсько-українських, українсько-білоруських селах Уфимського, Бірського, Стерлітамацького і Там'ян-Катайського кантонів. Через ряд певних причин експедиція залишилася незавершеною, а деякі її результати були опубліковані значно пізніше [6]. Переважна частина матеріалів до цих пір залишається у відомчих та особистих архівах.

У 1938–1940-х рр. на території південно-східних районів Башкирії, у місцях компактного розселення українців працювала експедиція Башкирського НДІ історії, мови та літератури під керівництвом наукового співробітника кабінету фольклору Інституту археології та етнографії Ленінградського відділення АН СРСР Н.П.Колпакової. Ймовірно, саме тоді були зроблені найбільш ранні професійні записи українського фольклору. Кілька українських пісень включено до збірників, присвячених російському фольклору, тому етнічна диференціація зібраного матеріалу не проводилася. Крім пісень, увага дослідників була приділена і станові матеріальної культури українців. У звітах і щоденникових записах Н.П. Колпакової вміщено деякі відомості про житло, господарські будівлі, спогади про бесіди з місцевими жителями [7]. Робота і результати експедицій 1920–1930-х рр. становлять великий історіографічний інтерес, оскільки їхні результати не опубліковані в повному обсязі і недостатньо залучені до наукового обігу.

Третій етап пов'язаний з подіями Великої Вітчизняної війни, коли в 1941–1943 рр. активну діяльність розгорнули гуманітарні інститути Академії наук УРСР, евакуйовані до Уфи. Попередні експедиції розглядали матеріальну і духовну культуру українського населення виключно в контексті східнослов'янської спадщини. Перші комплексні дослідження з історії, етнографії, фольклору саме українців були проведені київськими науковцями – П. Поповим, М. Береговським, М. Плісецьким, П. Лисенком, В. Ільїним, В. Петровим. З вересня 1941 р. по березень 1943 р. наукові співробітники Інституту суспільних наук АН УРСР (згодом – Інститут народної творчості і мистецтв) здійснили сім експедицій в чотири райони Башкирії, де компактно проживали українці. В ході експедицій збиралися дані про історію переселення, заснування окремих сіл, фольклор (понад 320 різножанрових текстів), вивчався стан мови та особливості народного побуту. У результаті до літа 1943 р. було підготовлено рукопис колективної монографії «Українці за межами Української РСР. Українці в Башкирії», в повному обсязі виданій лише в 2011 р. [8]. В цілому експедиційні дослідження 1930–1940-х рр. дали можливість більш чітко позначити ареал розселення українців у Башкирії, зафіксувати і задокументувати унікальні усні джерела.

Четвертий етап охоплює післявоєнний час 1940–1950-х рр. У 1948–1949 рр. низку поїздок було здійснено співробітниками кафедри фольклору Московського університету під керівництвом Е.В. Померанцевої спільно зі співробітниками Московської консерваторії та Башкирським НДІ історії, мови та літератури. Територія досліджень в даний період охоплювала північні і північно-східні райони Башкирії з переважаючим російським населенням. Серед зібраного матеріалу поряд з російським зафіксовані і зразки українського фольклору (близько 30 пісень) [9].

У 1959 р. етнографічний загін Казанського університету під керівництвом Є.П.Бусигіна вивчав матеріальну культуру російського населення в західних районах Башкирії, які відрізнялися багатонаціональним складом населення. Серед 23 населених пунктів на маршруті експедиції було обстежено два великих українських села в південно-західній частині республіки – Софіполь і Золотоношка. У публікації за підсумками поїздки Є.П. Бусигін коротко характеризує мову місцевих жителів, в описі матеріальної культури зупиняється на деяких традиціях землеробства, облаштування житла, інтер'єрів, особливостях одягу, відзначає основні напрямки еволюції традиційної культури в сучасних умовах. Український матеріал

залучався дослідником з метою порівняти російські і українські елементи культури на одній території, а також показати приклади такої міжкультурної взаємодії [10].

Отже, до кінця 1950-х рр. на території Башкирії дослідницьку роботу у формі етнографічних експедицій здійснювали запрошені фахівці з провідних наукових центрів СРСР – Ленінграда, Москви, Казані. Завдяки їхнім зусиллям була отримана змістовна інформація, однак системне вивчення культурної спадщини українського народу в Башкирії ще не проводилося.

П'ятий етап припадає на другу половину 1960-х – початок 1990-х рр. В цей період в Башкирії на базі провідних академічних установ і вищих навчальних закладів формуються місцеві наукові школи. У Стерлітамацькому педагогічному інституті професором І.Є. Карпуніним, розроблена спеціальна програма вивчення весільної обрядовості найбільших етносів, з 1966 р. проведено більше 10 експедицій майже в 40 районах Башкирії. У тому числі, особлива увага приділялась спільним та відмінним рисам у весільній обрядовості росіян та українців [11].

У Башкирському державному університеті склалася наукова школа фольклористики професора Л.Г. Барага, яким неодноразово піднімалося питання про взаємозв'язок російського та неросійського фольклору в Башкирії. Спираючись на матеріали фольклорних експедицій другої половини 1960-х рр., Л.Г. Бараг зазначив, що там, де живуть переселенці з України або їхні нащадки, традиції національної пісенної творчості зберігаються тривалий час, а також визначив завдання зі складання зведеного порівняльного покажчика східнослов'янських казкових сюжетів [12; 13]. Вагомий внесок у вивчення характеру російсько-української етнокультурної взаємодії та особливостей української пісенної культури в другій половині 1960-х – початку 1980-х рр. внесла учениця Л.Г. Барага – Л.І. Брянцева. Результати її участі в багаторічних фольклорно-етнографічних експедиціях кафедри російської літератури і фольклору БашДУ в кінці 1960-х – початку 1980-х рр. знайшли відображення у ряді спеціальних статей [14; 15; 16, 17].

З 1974 р. активну експедиційну роботу здійснював В.Я. Бабенко – представник наукової школи етнографії академіка Р.Г. Кузєєва в Башкирській філії АН СРСР (пізніше – Уфимський науковий центр РАН). Щорічні польові дослідження В.Я. Бабенка тривали до кінця 1980-х рр. і дали змогу виявити значний емпіричний матеріал для розробки теорії «малих етнічних груп». Результати поїздок у 34 райони Башкирії – місця компактного або дисперсного проживання українців, неодноразово публікувалися в наукових статтях і тематичних збірниках. В.Я. Бабенко зібрав, систематизував і проаналізував дані письмових джерел, особистих спостережень і бесід з інформаторами про характер розселення українців у Башкирії, традиційні форми господарства, сімейно-шлюбні відносини, обряди, їжу та багатьох інших сюжетів. Результати багаторічних поїздок стали основою кандидатської дисертації дослідника [18], а також єдиною донедавна в Росії монографією про регіональні особливості матеріальної культури українців [1]. Не тільки науково-дослідна, але й велика просвітницька, організаторська, педагогічна діяльність В.Я. Бабенка дозволяють вважати його засновником південноуральської регіональної україністики як особливого дослідницького напрямку.

У середині 1980-х рр. до експедиційної роботи підключилася Ф.Г. Ахатова – відомий фахівець зі східнослов'янського фольклору, яка у 1989–1991 рр. провела серію поїздок шляхами експедицій 1940-х рр., а також в інші райони Башкирії, що дозволило зафіксувати істотні зміни в пісенному репертуарі, процес зникнення низки фольклорних жанрів (історичні пісні), вихід з ужитку деяких традиційних обрядів (весілля). За результатами експедицій зібрано значний фонд пісенного фольклору з 11 районів Башкирії, підготовлені дві дисертації, монографії [4; 5]. В цілому наукова робота в галузі україністики в 1960–1980-і рр. набуває організованого, регулярного, міждисциплінарного характеру у формі інтеграції історичних, етнографічних та фольклорних досліджень, розпочинається розробка нових тем.

Шостий етап відображає сучасний стан експедиційного українознавства в Башкортостані. Відновлення з 2010 р. після певної перерви регулярної експедиційної роботи пов'язано, перш за все, з формуванням в останні роки потужної наукової групи україністів у Уфимській філії Московського державного гуманітарного університету ім. М.А. Шолохова, яку очолює В.Я. Бабенко. У структурі вузу діє Центр з вивчення слов'янських мов і культур, пріоритетним напрямком роботи якого традиційно залишається регіональна україністика. На базі центру наукову та методичну роботу ведуть фахівці в різних галузях – історики етнографи (В.Я.

Бабенко, Д.А. Чернієнко), (І.Б. Чернієнко), філологи (М.А. Пилипак), педагоги (Ю.В. Сіренко), що дозволяє реалізовувати дослідження комплексного характеру [19]. Наприклад, в 2010–2011 рр. до 90-річчя Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України та 70-річчя перебування АН УРСР в Уфі було поставлено завдання повторити маршрути експедицій 1940-х рр. в цілях вивчення динаміки етновних процесів українців у полікультурному середовищі. В результаті маршрутно-стаціонарним методом обстежено 12 населених пунктів у чотирьох районах республіки, зібрано значний фонд нових джерел – спогади старожилів, фото-відеоматеріали, документи місцевих музеїв та особистих колекцій. У липні 2012 р. в рамках підготовки до 120-річчя с. Казанки – одного з найстаріших українських сіл Башкортостану, було здійснено обстеження низки сіл Альшеївського району РБ, де традиційною є висока частка українського населення. Отримані матеріали стали основою підготовленого монографічного дослідження [20]. У жовтні 2012 р. в двох «українських» районах Башкортостану –Стерлітамацькому та Аургазинському, спільно з Інститутом української мови НАН України вперше відбулася спеціалізована діалектологічна експедиція.

Таким чином, за охоплений у статті період часу з кінця ХІХ – до початку ХХІ ст. пройдений значний шлях від первинного накопичення інформації до її систематизації та глибокого наукового узагальнення. Сьогодні завдяки різноплановій за своїми завданнями польовій роботі склалася велика джерельна база для подальшого всебічного вивчення особливостей історії, культури і побуту українського населення Башкортостану. Серед актуальних завдань україністики Башкортостану визначаються наступні: 1) підготовка історико-географічного атласу старовинних і сучасних українських поселень Башкортостану; 2) подальше системне вивчення діалектних особливостей української мови; 3) вивчення змін, що відбулися в українській культурі регіону за останні 20–30 років; 4) в перспективі – створення в Башкортостані українського історико-етнографічного музейного комплексу під відкритим небом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабенко В.Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной среде. – Уфа: [Б.и.], 1992. – 260 с.
2. Бабенко В. М.Я. Береговский – первый исследователь фольклора украинцев Башкортостана // Украина – Башкортостан: связь времен: Сб. ст. – Уфа: Полиграфкомбинат, 2001. – С. 121-127.
3. Ахатова Ф.Г. Из истории исследования украинского песенного фольклора в Башкортостане // Завези од мене поклон в Україну... – Уфа: [Б.и.], 1999. – С. 12-23.
4. Ахатова Ф.Г. Украинские песни в Башкортостане (историко-этнографическое исследование). – Уфа: Гилем, 2000. – 146 с.
5. Ахатова Ф.Г. Восточнославянские песни в Башкортостане: Фольклорные процессы в многоэтничном регионе. – М.: Наука, 2006. – 286 с.
6. Бежович А.С. Этнические особенности земледелия у народов Башкирии // Археология и этнография Башкирии. – 1973. – Вып. 5. – С. 61-93.
7. Колпакова Н.П. Путевой дневник // Фольклор народов РСФСР: Межвуз. науч. сб. – Вып. 3. – Уфа: Изд-во Баш. Ун-та, 1976. – С. 212 – 233.
8. Українці Башкирії: у 2 т. – Т. 1. – Дослідження і документи / гол. ред. Г. Скрипник, наук. ред. В. Бабенко, відп. ред. Д. Чернієнко. – К.: ІМФЕ НАН України; Уфа, 2011. – 492 с.
9. Русское народное творчество в Башкирии. – Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1957. – 328 с.
10. Бусыгин Е.П. Материальная культура русского населения западных районов Башкирской АССР // Географический сборник. – Вып. 2. – Казань: Изд-во КГУ, 1967. – С. 108–127.
11. Карпухин И.Е. Взаимодействие русских и украинских свадебных обрядов в Башкирии // Фольклор и литература Урала. – Вып. 2. – Пермь: Изд-во ПГПИ, 1975. – С. 82-91.
12. Бараг Л.Г. Взаимосвязи русского и нерусского фольклора современной Башкирии // Расцвет, сближение и взаимообогащение культур народов СССР. Вып. 2. – Уфа: Изд-во БашГУ, 1970. – С. 155–166.
13. Бараг Л.Г. О межнациональном в сказках восточнославянских народов // Фольклор народов РСФСР. – 1974. – С. 69–80.
14. Брянцева Л.И. О взаимосвязях русского и украинского свадебного фольклора в современной Башкирии // Фольклор народов РСФСР. Вып. 2. Межнациональные связи и национальное своеобразие. – Уфа, Изд-во БГУ, 1975. – С. 181–186.
15. Брянцева Л.И. Украинские песни в Башкирии // Фольклор народов РСФСР. Межвузовский научный сборник. – Уфа, 1980. – С. 28–36.

16. Брянцева Л.И. Балладная традиция в Архангельском районе БАССР // Фольклор народов РСФСР. Межвузовский научный сборник. – Уфа, 1981. – С. 63–73.
17. Брянцева Л.И. О русско-украинских песенных взаимосвязях в Башкирии // Фольклор народов РСФСР. Межвузовский научный сборник: Межэтнические фольклорные связи. – Уфа: Изд-во БГУ, 1987. – С. 104–110.
18. Бабенко В.Я. Материальная культура украинцев Башкирии: Историко-этнографическое исследование: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – Л., 1985. – 19 с.
19. Бабенко В.Я., Черниенко Д.А. Украинистика в Башкортостане: опыт – проблемы – перспективы // Украинистика в России: история, состояние, тенденции развития: мат-лы междунар. науч.-практ. конф. – Киев; М.; Уфа: Изд-во УФ МГГУ им. М.А. Шолохова, 2010. – С. 50-58.
20. Черниенко Д.А., Пилипак М.А. Село Казанка и украинцы Альшеевского района. – Уфа: ИЦ Уфимского филиала МГГУ им. М.А. Шолохова, 2012. – 134.

Черниенко Д. ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЭКСПЕДИЦИОННОГО УКРАИНОВЕДЕНИЯ В БАШКОРТОСТАНЕ.

В статье показаны обстоятельства, основные этапы, вклад отдельных ученых в развитие экспедиционного украиноведения в Республике Башкортостан. Поступательное формирование многочисленного анклава украинского населения в Южном Приуралье на протяжении XVIII–XX вв. рассматривается как важный фактор, вызвавший активный научный интерес к истории и культуре украинцев в регионе. Выделены шесть последовательных этапов, соотношенных между собой по проблемно-тематическому принципу. Обращено внимание на значение фольклорно-этнографических источников для реконструкции комплекса материальной и духовной культуры украинцев Башкортостана.

Ключевые слова: анклав, ареал, полевые исследования, традиционная культура, украинистика, экспедиционное украиноведение.

D. Chernienko. ON THE HISTORY OF UKRAINIAN FORWARDING IN BASHKORTOSTAN.

The article describes the circumstances, the main stages, the contribution of individual researchers to the development of Ukrainian expedition in the Republic of Bashkortostan. The progressive formation of numerous enclaves of the Ukrainian population in the Southern Urals during XVIII–XX century is considered an important factor causing the active scientific interest in the history and culture of the Ukrainians in the region. Identified six successive stages, correlated with each other on a problem-thematic basis. Attention is drawn to the importance of folklore and ethnographic sources for the renovation of the material and spiritual culture of Ukrainians in Bashkortostan.

Keywords: enclave, area, field research, traditional culture, Ukrainian studies, Ukrainian expedition.